

Nová divočina v české kulturní krajině I

Současný trend vývoje kulturní krajiny v Evropě včetně České republiky charakterizují dva protichůdné procesy – intenzifikace a extenzifikace. Oba procesy se doplňují a vedou k výrazné polarizaci ve využívání krajiny. V těsném sousedství intenzivně obdělávaných polí se objevují opuštěné plochy, na nichž se sukcesními procesy vyvíjejí přírodní a přírodě blízká společenstva. Vznikl tak zajímavý jev existence „nové divočiny“ v kulturní krajině. Ve slově divočina se tu zdůrazňuje objektivně existující rozdíl až protipól vůči kultivované krajině.

Obr. 1: Ukázka tzv. „mokré divočiny“ – zamokřená niva Jevanského potoka neproniknutelně zarostlá vrbovou houštinou. Foto 1–3: Z. Lipský

Prívlastek „nová“ divočina vyjadřuje rozdíl proti původní, „staré“ divočině. Tu v naší krajině reprezentují malé zbytky pralesních rezervací s klimaxovými společenstvy, která se vyvíjela a existují už stovky nebo tisíce roků. Nová divočina je mnohem mladší. Vzniká na zkulturněných stanovištích, jež byla předtím po různé dlouhou dobu a s různou intenzitou využívána člověkem. Charakterizují ji zatím raná sukcesní stadia vegetace. „Stará“ divočina je v našich podmínkách ojedinělá, proto je vzácná a chráněná. Nová divočina je většinou vnímána jako nechtěná a nepoživá až na výjimky žádné ochrany, přesto jí v krajině přibývá.

Příčiny vzniku nové divočiny

Podívejme se jenom stručně na příčiny vzniku nové divočiny, které již byly rozebrány v řadě prací domácích i zahraničních autorů (např. Antrop, 2008, Lipský, 2007). Od poloviny 20. století se v naší krajině trvale snižuje výměra orné i celkové zemědělské půdy. Pomineme-li zcela specifický vývoj v českém sudetském pohraničí, kde došlo k zániku celých sídel, rozsáhlému zatravnění a zalesnění krajiny brzy po odsunu Němců po roce 1945, jsou pronikavé změny ve využívání české krajiny spojeny se zaváděním velkovýrobních zemědělských technologií v době socialistického zemědělství. Tradiční jemná struktura naší venkovské krajiny, odpovídající malovýrobě v soukromém vlastnictví, prodělala v tomto období dramatickou a nevratnou proměnu. Rozorání mezí, rušení

hranic mezi pozemky a staré cestní síť bylo spojené se zánikem většiny drobných, extenzivně obhospodařovaných biotopů, jako byly suché pastviny a maloplošné sady na příkrých stráních, vlhké louky v okolí pramenišť a podél vodních toků nebo remízky na mezích. Maloplošná mozaika přirozeně polyfunkční venkovské krajiny byla nahrazena kolektivizovanou krajinou velkých polních lánů s preferencí pouze jediné, a to výrobní hospodářské funkce. Zemědělská krajina byla degradována na výrobní prostor, podřízený požadavkům stále těžší a výkonnější zemědělské techniky. Odstraněním ruční práce na polích a na loukách z krajiny téměř zmizel člověk-zemědělec, který byl nahrazen traktory a kombajny.

Vývoj však nebyl tak jednoznačný a pouze negativní. I v období socialistického zemědělství, kdy platily přísné zákony na ochranu a využívání zemědělské půdy, zůstávaly některé plochy ležet ladem. Bylo to vesměs na stanovištích, která se nedala

obdělávat pomocí těžké mechanizace, ať už z důvodu zamokření nebo vysoké svažitosti terénu. Tato nevelká území, ponechaná působení přírodních procesů, se postupně stala přirozenými refugii, útočišti živočichů vytlačených z intenzivně využívaných zemědělských ploch. Likvidace mezí, pramenišť, remízků a liniových struktur zeleně v polích byla kompenzována vznikem této nové divočiny. Ve zprávách o stavu životního prostředí a negativním vlivu socialistického zemědělství na krajinu se po roce 1990 uváděla drastická čísla o likvidaci rozptýlené zeleně („Z české krajiny zmizelo na 4000 km stromořadí, 3600 ha rozptýlené zeleně, 49 000 km mezí a 158 000 km polních cest“). Je méně známo, že porovnáme-li úbytky zeleně v polích a její přírůstky na opuštěných plochách, výsledkem je na první pohled nečekaný přírůstek trvalé zeleně v krajině až o 100 % (Lipský, 2005).

Po roce 1990 vstoupilo do hry ještě více faktorů, ale trend nastoupený v předchozích desetiletích se podstatně nezměnil. Množství neobdělávané zemědělské půdy, která leží ladem, se ještě zvýšilo. Jejím rozsahu a charakteru je však dosud věnována poměrně malá pozornost. Ve statistikách půdního fondu se tyto plochy neuvádějí, a tak se jejich výměra jen odhaduje. Kolem roku 2000 bylo v České republice asi 350 000 ha opuštěné půdy a každoročně jí o něco přibývalo. Útlumový program českého zemědělství odhadoval již v roce 1992, že přibližně 15 procent zemědělského půdního fondu bude dočasně nebo trvale vyňato z obdělávání. Nesplnily se však některé katastrofické předpovědi z té doby, že třetina až polovina zemědělské půdy u nás bude ležet ladem.

Typologie nové divočiny

V krajině existuje velká rozmanitost opuštěných ploch z hlediska stáří, geneze a charakteru společenstev. Nová divočina se nejčastěji vyvíjí na opuštěných zemědělských pozemcích, ale i v opuštěných lo-

Tab. č. 1: Typy nové divočiny podle vzniku

I. postagrární	na opuštěných polích
	na opuštěných loukách a pastvinách
	v opuštěných ovocných sadech, zahradách a vinicích
II. postmontánní	v opuštěných lomech, povrchových dolech, cihelnách a pískovnách
	na haldách, odvalech, výsypkách (vypuklé tvary)
	v poddolovaném poklesávajícím území (pinky a pinkoviště)
III. postindustriální	opuštěné zarůstající areály průmyslových závodů
IV. postsídelní	na místě zaniklých sídel
V. postmilitární	opuštěné vojenské výcvikové prostory a cvičiště

PLANETA VOLÁ SOS

Obr. 2: Opuštěné pole v sousedství lesa rychle zarůstá mladou jasaninou. Jasan ztepilý (*Fraxinus excelsior*) se úspěšně uplatňuje jako velmi expanzivní domácí dřevina.

Obr. 3: Opuštěné pole na úrodné půdě zarůstá keří svídy krvavé (*Cornus sanguinea*).

mech, cihelnách, na haldách nebo podél neudržovaných vodních toků. Naše výzkumy potvrdily, že zajímavé formy nové divočiny vznikají také ve specifickém prostředí městské periferie na rozhraní městské a venkovské krajiny nebo ve vojenských výcvikových prostorech. Obecně všude tam, kde krajina ztratila svou původní funkci a přestala být hospodářsky využívána.

V detailním členění bychom mohli rozlišit i další typy, např. zaniklé a zarostlé vodní nádrže, zarostlé neprůchodné okolí vodních toků, opuštěné zářezy cest a jiných komunikací nebo opuštěné hřbitovy, které ovšem mají už mnohem menší plošné rozšíření.

Suchá a mokrá divočina

Typickým příkladem uplatnění sukcesního vývoje a vzniku nové divočiny jsou erozní údolí malých vodních toků v jinak intenzivně využívané zemědělské krajině. Dříve ručně kosené vlhké louky v úzké údolní nivě, které se nevyplatilo meliorovat, se změnily v porosty vysokých ostřic, pcháčové louky, neproniknutelné rákosiny nebo mokřadní olšiny. Příkré údolní svahy, původně využívané jako suché extenzivní pastviny vypásané kozami a dalšími hospodářskými zvířaty, případně osázené ovocnými stromy, zarostly divočinou trnitých keřů. Tento vývoj počíná v 50.–60. letech 20. století, kdy je spojený s masivním nástupem socialistické zemědělské velkovýroby, a pokračuje ve změnách politických

a ekonomických poměrech i v dnešní době. Údolní nivy a celá zaříznutá údolí potoků v zemědělské krajině tak posílily svou biokoridorovou funkci. Převládají v nich polopřirozená a přírodě blízká společenstva různých sukcesních stadií s minimálními zásahy ze strany člověka. Zjednodušeně můžeme v těchto údolích mluvit o „*mokrém divočině*“ v zamokřených údolních nivách a „*suché divočině*“ na příkrých údolních svazích. Dohromady tak vzniká pestrá mozaika vegetačních typů, které dobře odpovídají gradientu hydrických a edafických podmínek v údolích.

Tyto závěry shodně potvrzují naše výzkumy v údolích menších vodních toků ve středních Čechách – Liběchovky a Pšovky na Kokořínsku, Jevanského, Nučického a Jalového potoka na Černokostelecku nebo Vrchlice či Křenovky na Kutnohorsku. Zatímco přibližně do poloviny 20. století byla krajina jako celek využívána mnohem rovnoměrněji, v uplynulém půlstoletí se mimořádně zvýšily rozdíly v intenzitě využívání plošin a údolí. Na plošinách se stále provozuje intenzivní zemědělská velkovýroba na orné půdě (se všemi známými negativními důsledky na ekologický stav krajiny), naopak v údolích došlo k markantnímu snížení antropického tlaku na krajinu a k celkové ekologické stabilizaci tohoto prostoru. Údolní a svahové polohy se staly pro zemědělskou velkovýrobu nezajímavými a postupně se na nich přestalo hospodařit. Člo-

věk zde uvolnil prostor přírodním procesům (zanášení neudržovaného koryta, vyběžení a větvení vodního toku, zamokřování údolní nivy, sukcese) a řada lokalit v údolích se navracela k přirozenému (nebo aspoň přírodě bližšímu) stavu.

Dynamické změny ve využívání krajiny v údolních nivách byly podrobně sledovány v údolích Liběchovky a Pšovky v CHKO Kokořínsko. Hlavními změnami v obou údolích bylo významné rozšíření lesa při současném úbytku orné půdy a trvalých zemědělských kultur (zde hlavně ovocné sady a chmelnice). Klasický tradiční obrázek využívání, kdy vlhčí partie údolní nivy pokrývaly kosené aluviální louky, v sušších a otevřenějších polohách nivy byly rozmístěny pole a chmelnice a na svazích pole a ovocné sady, byl historickým vývojem nahrazen dnešní podobou údolí s mokřady, loukami a lesy. Celkově je dnes krajina údolní nivy a celých údolí daleko více zarostlá, změnil se doslova celý krajinný ráz těchto údolí včetně krajinné scenérie samotného hradu Kokořína. Některé lesní porosty a mokřadní louky mají vysokou ekologickou hodnotu, srovnatelnou s přírodními nivními ekosystémy. V nivě Liběchovky a Pšovky se dokonce vytvořily unikátní mokřadní ekosystémy, které byly v roce 1997 zapsány na seznam Ramsarských stanovišť, tj. mokřadů mezinárodního významu. Přitom ještě před 50 lety zde tyto mokřady prakticky neexistovaly!

Další přírodní vývoj, pokračování zamokřování a dalšího šíření lesa však paradoxně může vést ke snižování druhové rozmanitosti a zániku biotopů některých chráněných druhů rostlin i živočichů. Nesporné zvyšování ekologické stability je rovněž v rozporu se spíše negativně vnímanou změnou krajinného rázu, který je ovšem kategorií velmi subjektivní.

Pokračování v příštím čísle.

Zdeněk Lipský, PrF UK v Praze
lipsky@natur.cuni.cz

Tab. č. 2: Využití krajiny v údolích Liběchovky a Pšovky v letech 1845, 1938 a 2000 (v procentech)

Kategorie využití	Rok		
	1845	1938	2000
lesní porosty a křoviny	48,1	50,9	70,1
trvalé travní porosty	12,8	15,9	14,9
orná půda	24,9	22,9	3,6
trvalé kultury	7,4	1,0	0,4
rybníky	1,0	1,0	1,5
zástavba a ostatní	5,9	8,2	9,5
zemědělsky využívané plochy	45,1	39,8	18,9
lesní plochy	48,1	50,9	70,1